

PROSVETNI RADNICI U IDEOLOGIJI VLADE MILANA NEDIĆA 1941–1944

APSTRAKT: Članak se bavi odnosom komesarske uprave i Vlade Milana Nedića 1941–1944, prema prosvetnim radnicima u Srbiji za vreme nemačke okupacije tokom Drugog svetskog rata. Analizirana su ideološka očekivanja, propaganda i politika vlasti prema prosvetnim radnicima. Rad je pisan na osnovu arhivske građe, štampe i literature.

Ključne reči: prosvetni radnici, kolaboracija, ideologija, okupacija

Instrumentalizacija prosvete radi ciljeva koji nisu toliko povezani sa obrazovanjem učenika već sa ideološkim težnjama vlasti predstavlja odliku mnogih režima i državnih sistema.¹ U složenim okolnostima kao što su rat i okupacija takve tendencije imaju dublje značenje i dalekosežnije posledice. Nemačka okupaciona uprava u Srbiji 1941–1944. bila je u početku nošena idejom da se rad u školama i na Univerzitetu uopšte ne obnavlja, ali je usled propagandnih i političkih razloga odlučeno da se pristupi prilagođavanju obrazovanja potrebama okupacije.² Nepoverenje je naročito vladalo prema predratnoj prosvetnoj politici, a nemačke vlasti su bile uverene u neprijateljsko i antifašističko raspoloženje prosvetnog kadra, kako učitelja tako i profesora i u njihovu propagandu i rad protiv Nemačkog Rajha.³ Posledica takvog stava bila su hapšenja prosvetnih radnika, njihovo uzimanje za taoce i razni drugi pritisci.⁴

¹ Љ. Петровић, *Југословенски учитељи између идеолошке и друштвене одговорности – репресија над професијом између два светска рата*, Токови историје, 1/2005, 38.

² М. Кreso, *Нjемачка окупациона управа у Београду 1941–1944*, Београд 1979, 128.

³ Један Аbверов извештај већ у јуну 1941. констатовао је непријатељско расположење према Немцима које влада у државним установама и да „profesori univerziteta, lekari i učitelji učestvuju u neprijateljskoj propagandi protiv Nemaca kao i u komunističkoj propagandi“. – *Isto*, 246–247.

⁴ Једна од мера које су спровеле немачке управне власти у циљу кажњаванја становништва и гушења устанка била је затварање српских интелеktуалаца и њихово узимање за taoce. Немачке власти су у акцији изведеној током ноћи 4/5. новембра 1941. уhapsиле 400 интелеktуалаца, док је у logор на Банјци упућено око 200 особа. Међу затоћенима било је неколико познатих професора београдских средњих школа, бивших министара, привредника, књижевника и уметника, адвоката и lekара.

Uprkos početnim dilemama i nepoverenju, ubrzo posle okupacije obnovljena je delatnost prosvetnih ustanova koje su svoj rad i nastavne sadržaje morale prilagoditi zahtevima okupatora, ali i nastojanjima kolaboracionista da izgrade dobre odnose sa nemačkim vlastima i promovišu sopstvene političke poglede. Prosvetni radnici su bili izloženi dvostrukom pritisku od strane svojih nadležnih organa. Dok se s jedne strane od prosvetnih radnika zahtevalo da se u potpunosti i apsolutno predano angažuju u propagiranju kolaboracionističkih shvatanja, s druge strane postojala je stalna sumnja u njihovo političko opredeljenje. Prosvetni radnici su optuživani da su komunistički orijentisani i da su doprineli takvoj orijentaciji kod svojih učenika, pa je stoga od njih traženo da „okaju svoje grehe“ aktivnom saradnjom na propagiranju „nove Srbije“ u okviru nemačkog „novog poretka“.

Ubeđenja o komunističkoj orijentaciji prosvetnih radnika, o njihovoj neanagažovanosti, moralnoj i duhovnoj „zapuštenosti“, kao i o lošem kvalitetu rada bili su stavovi sa kojima su najviši predstavnici prosvete dolazili na svoja rukovodeća mesta. Već u junu 1941. komesar Ministarstva prosvete Risto Jojić primetio je da u pojedinim školama ima dosta nastavnika čiji je rad „više od štete nego od koristi po vaspitanje našeg srednjoškolskog podmlatka“ kao i da postoje nastavnici koje treba udaljiti iz škole „u cilju da se nastavni i vaspitni rad podigne na viši nivo“⁵. Zahtev za njihovo otpuštanje iz službe bio je ponovljen u avgustu 1941. isticanjem da su pojedini nastavnici „svojim temperamentom, stanjem zdravlja ili svojim nepedagoškim stavom i svojim nedoličnim ophođenjem i ponašanjem kao i nehatnim vršenjem svoje dužnosti“ nepodobni za obavljanje nastavničkog poziva.⁶ U istom periodu na nesaradnju i neaktivnost prosvetnih radnika žalio se i vođa Saveta komesara Milan Aćimović. On je u tom smislu protestovao da je državno činovništvo „potpuno pasivno, kritikuje nemoćan, obezoružan i slab upravni aparat, pa čak i ismeva, a negde destruktivnu akciju komunista i aktivno pomaže“.⁷ Tim povodom novi komesar Ministarstva prosvete Velibor Jonić naredio je nastavnicima srednjih i narodnih škola (uz obavezan potpis da su naredbu primili) da pomognu i podrže rad sreskih načelnika ili će u suprotnom na njih biti primenjene kazne kao na sabotere.⁸

Napeta atmosfera okupacije, ustanka i građanskog rata, činila je da u odnosu prema prosvetnim radnicima prioritet dobiju ideološki zahtevi. Od nastavnika je zahtevano da budu u prvom redu vaspitači koji će odgovarati u moralnom i političkom pogledu za svoje učenike i čije će merilo uspeha prvenstveno biti ide-

Ovim povodom bila su uhapšena i 32 univerzitetska profesora. – S. Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, I, Beograd 1989, 157.

Б. Петрановић, *Окупатор у Београдски универзитет (1941–1944)*, Београдски универзитет у предатном периоду, ослободилачком рату и револуцији, Београд 1983, 147.

⁵ AS, G-3, II str. pov. br. 14 (Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete i vera 1941–1944).

⁶ AS, G-3, f. 176, III pov. br. 616.

⁷ VA, Nda, 165–3-1 (Vojni arhiv, Nedićeva arhiva).

⁸ VA, Nda, 34a–2–7.

ološko-politička postignuća.⁹ Pored formalnih nastavnih kvalifikacija oni su morali da „imaju i sposobnosti da vode i da, srpski oduševljeni, utiču na druge“.¹⁰ Prosvetne vlasti su računale na uticaj i ugled koji su učitelji i profesori uživali u narodnim masama, pogotovo na selu. Otuda je proisticalo očekivanje da će njihovim pridobijanjem ili putem prinude, prosvetni radnici uspešno propagirati ideološke ciljeve kolaboracionista na lokalnom nivou i uspeti da pridobiju pre svega učenike i njihove roditelje, a zatim i šire mase sa kojima dolaze u kontakt.¹¹ U tom smislu je potencirana lična odgovornost nastavnika i od njih je očekivana spremnost da ličnim primerom utiču na svoju okolinu. Njihova dužnost je bila da prevaspitaju društvo u duhu nacionalne i socijalne discipline i poslušnosti, kao i pristajanja na žrtvu radi saživljavanja sa uslovima okupacije. Okupacija je predstavljana kao okolnost koju je trebalo iskoristiti za preporod i obnovu srpskog društva prema nacionalnim načelima, dok su prosvetni radnici dobili ulogu nacionalne elite koja taj posao treba da obavi.

Profil idealnog prosvetnog radnika po zamislama kolaboracionističkih vlasti imao je ideološku ulogu stožera duhovnog preobražaja na putu ka „novoj Evropi“. Prosvetni radnik nije mogao biti više „samo automat za opismenjavanje dece među četiri školska zida“, već je morao da bude prožet „svešču apostolskog samoodricanja i požrtvovanja za svoj narod“ i da postane „zatočnik našeg srpskog duha i pionir našega kulturnog napretka“.¹² Da bi se to postiglo, lideri prosvetne politike smatrali su neophodnim da se prvo preobrazi ta elita koja će tek tada biti kadra da povede ostale za sobom.¹³ U tom smislu su se ministar i pomoćnik ministra prosvete dva puta tokom oktobra i novembra 1941. obratili beogradskim prosvetnim radnicima izlažući ciljeve nove prosvetne politike, kao i osnovna načela i zadatke koji se stavljaju pred prosvetne radnike. Ministar Jonić je tom prilikom izjavio: „Ja sam duboko uveren da će prosvetni radnici prvi izvršiti tako potrebnu reviziju vrednosti i da će prvi, bilo to skopčano sa ne znam kakvim žrtvama, svesno vršiti svoju dužnost.“¹⁴ Istom prilikom izrečene su i pretnje

⁹ U tom smislu komesar prosvete V. Jonić održao je govor „O našoj prosvetnoj politici“ na beogradskom radiju 20. jula 1941. – *Министар просвете говори...*; Београд 1941, 4.

¹⁰ *Ново време*, 19. новембар 1941, бр. 171.

¹¹ Velibor Jonić je 17. novembra 1941. izvestio ministra unutrašnjih poslova da su „nastavnici, naročito narodni učitelji, širili uvek svoj uticaj preko dece i dečijih roditelja na celo selo i ceo kraj u kome žive i rade. Taj blagotvorni uticaj nameće se i danas sam po sebi... On bi bio neposredan i toliko jak, s obzirom na autoritet koji nastavnik uživa pred đakom i đачким roditeljem, da bi, nadamo se, dosta uspešno delovao na narodne mase koje se danas teško prilagodavaju novostvorenim prilikama i koje se kolebaju“. – AS, G-3, f. 481, III br. 42861.

¹² Ovu definiciju dao je Branimir Maleš u dopisu iz 1942. godine. – Б. Мајданац, *Позоришна политика у Србији 1941–1944*, докторска дисертација, Београд 2006, 105.

¹³ Pomoćnik ministra prosvete Vladimir Velmar-Janković istakao je u obraćanju beogradskim nastavnicima: „Očuvanje naroda, obnova otadžbine, izgrađivanje nacije na novim socijalnim i kulturnim osnovama ne može se sprovesti bez moralnog i duhovnog preporoda, koji u prvom redu treba da preobrazi elitu da bi ona zatim mogla povesti narod pravim putem.“ – *Ново време*, 9. новембар 1941, бр. 162.

¹⁴ *Ново време*, 19. октобар 1941, бр. 144.

i upozorenja svim prosvetnim radnicima koji nisu spremni da prate takve smernice i preporučeno im je da se uklone iz prosvetnih redova ili će ih same vlasti odstraniti. Pomoćnik ministra prosvete Vladimir Velmar-Janković zalagao se za izdvajanje prosvetnih radnika od „opravdano odvratne kategorije pokvarene inteligencije“. Ističući geopolitički položaj Srbije na raskršnici svetova, on je smatrao neophodnim reformisanje prosvete u cilju stvaranja „odgovornog mladog građanina srpskog“. ¹⁵ I dok su se pomoćnik i ministar pozivali na nacionalizam i obnovu tradicija, radikalniji predstavnici Ministarstva prosvete iznosili su mnogo eksplicitnije stavove. Tako je načelnik Ministarstva prosvete Branimir Maleš otvoreno naglašavao da od prosvetnih radnika zavisi „kakvo će mesto Srbija zauzeti u Novoj Evropi, koja je na vidiku, pod vođstvom Adolfa Hitlera“. ¹⁶ Sličan nastup imao je i načelnik Vladimir Vujić koji je pozivao prosvetne radnike da budu „nacionalno aktivni u modernom duhu“. ¹⁷

Po ugušenju ustanka krajem 1941. organizovan je niz manifestacionih zborova prosvetnih radnika sa ciljem da na njima oni iskažu svoje antikomunističko opredeljenje. Zbor beogradskih prosvetnih radnika održan je 13. decembra na Kolarčevom narodnom univerzitetu i tom prilikom je „jednoglasno“ usvojena rezolucija kojom je izražena podrška Vladi narodnog spasa. Prisustvovanje ovom zboru bilo je obavezno, a po instrukcijama Ministarstva prosvete na ulazu u salu nastavnici su predavali ulaznice na kojima su ispisivali svoja imena, pa je na taj način kontrolisano njihovo prisustvo. ¹⁸

Za beogradske prosvetne radnike organizovan je i antikomunistički kurs u cilju „suzbijanja anacionalne i razorne propagande, a radi što uspešnije borbe protiv komunizma i destruktivnih elemenata u našem narodu i u našoj prosveti“. ¹⁹ koji su bili obavezni da pohađaju svi nastavnici beogradskih škola mlađi od 42 godine. Na njima su nastavnici obučavani i time obavezivani da drže predavanja protiv komunizma đacima i njihovim roditeljima. Kursom je rukovodio Branimir Maleš, dok mu je pomoćnik bio Milovan Popović, kasnije upravnik Zavoda za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.

Antikomunistički kursevi pretvarali su se u moćno oružje prosvetnih organa i promotera „novog poretka“, pa su u Beogradu održana još dva, u maju – junu i u septembru. ²⁰ Treći kurs, u septembru 1942, otvorio je ministar Jonić govorom dužim od sat vremena, u kome je između ostalog rekao: „Mi hoćemo da stvorimo školu koja će više da obraća pažnju na vaspitanje, na izgradnju ličnosti a ne samo na obrazovanje, kako je to do sada materijalistička škola

¹⁵ Исто.

¹⁶ *Обнова*, 9. април 1942, бр. 233.

¹⁷ AS, G-3, f. 136, I пов. бр. 429/41.

¹⁸ AS, G-3, f. 892, II пов. бр. 363.

¹⁹ AS, G-3, f. 186, 10–172–41.

²⁰ З. Вујановић, *Просветна политика у окупираној Србији 1941–1944*, магистарски рад, Београд 1979, 62.

htela. Ne trebaju nama intelektualni gangsteri. Mi hoćemo da služimo čovečanstvu.“²¹

Dok su u Beogradu prosvetni radnici obučavani na antikomunističkim kursovima, u unutrašnjosti su tokom 1942. godine direktori i nastavnici morali da se stave na raspolaganje okružnim i sreskim načelnicima radi sprovođenja propagande i održavanja predavanja u narodu protiv komunizma, a u cilju održavanja mira i reda.²² Pojedini ažurni školski nadzornici forsirali održavanje su predavanja u toj meri da su učiteljima dostavljali osnovne teze i stavove koje su predavanja morala da sadrže. Između ostalog u predavanju se morala objasniti ideologija komunizma kao odbacivanje nacionalnog obeležja, krune, lične svojine, porodice, veroispovesti, a zatim se trebalo osvrnuti na komuniste kao beskućnike željne vlasti i sprovodioce bratoubilačke borbe i navesti kakav to uticaj ima na stradanje srpskog naroda, odakle je proisticala potreba zavođenja reda i mira i sprovođenja nacionalne službe rada za obnovu.²³

Da bi izbegli pružanje podrške kolaboracionističkoj politici i prisilno održavanje antikomunističkih predavanja, mnogi prosvetni radnici su odlazili na bolovanje ili na druge načine pokušavali da izbegnu zahtevane aktivnosti. Mnogi od njih su imali podršku zdravstvenih radnika, koji su u neizvesnim vremenima izlazili u susret zahtevima za lekarska opravdanja i uverenja. Na zahtev jednog direktora za lekarsko mišljenje povodom stava jedne profesorke da usled visokog krvnog pritiska ne može održati antikomunističko predavanje u trajanju od 15 do 30 minuta, lekarski nalaz glasio je da bi „pripreme ovog predavanja, pored njenog svakodnevnog rada zahtevale naprezanje i čitanje pred širokim auditorijumom, delovale štetno na njeno zdravlje pa čak možda i katastrofalno.“²⁴

Osim održavanja antikomunističkih predavanja, nastavnici su tokom 1943. bili obavezni da izrade predavanje na neku od deset predložnih tema, od kojih bi najuspešnija bila čitana đacima. Zadate teme su bile isključivo ideološki i nacionalistički intonirane u duhu nacionalne obnove („Geopolitički položaj Srbije nameće Srbima napore duha i tela i stalno budne i radne generacije u ratu i miru“, „Misija današnje srpske omladine“, „Komunizam je protivan duhu našeg naroda i nepotreban za orijentaciju Srba u svetu“).²⁵ Takođe su krajem 1943. svi profesori i učitelji bili dužni da pripreme po jedno predavanje sa ciljem da se najuspešnija emituju putem radija.²⁶ Međutim, kako je prvenstveno očekivan propa-

²¹ Понедељак, 21. септембар 1942.

²² AS, G-3, f. 897, 5–124–42.

²³ AS, G-3, f. 611, III pov. br. 505.

²⁴ AS, G-3, f. 176.

²⁵ AS, G-3, f. 8, GPS, pov. br. 3 /43.

²⁶ AS, G-3, f. 162, 22 -37–43 . – Tokom 1942. Radio Beograd je otpočeo emitovanje pojedinih emisija i na srpskom jeziku. Uvođenje domaćeg programa imalo je veliki značaj u stvaranju protivteže i potiskivanja masovno raširenog slušanja emisija Radio Londona. – D. Kuprešanin, *Kulturno-prosvetna politika okupatora u Srbiji (Beograd)*, Београд у рату и револуцији 1941–1945, Београд 1971, 231. – К. Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944. године: свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, 141.

gandni i ideološki efekat prosvetne vlasti nisu bile zadovoljne dobijenim materijalom. Utvrđeno je da veliki broj predavanja ne odgovara postavljenom zadatku, pošto većina imao oblik „referata o pojedinim pitanjima, a ne oblik predavanja namenjenih našoj omladini i narodu za pravilnu nacionalnu orijentaciju“.²⁷ Da bi se to ispravilo izdata su nova uputstva za njihovu izradu, u kojima je naglašeno da se mora nastojati da „u celokupnom predavanju jedna ideja veže činjenice tako da se iz izlaganja očevidno i logički može izvesti zaključak o nužnosti srpske orijentacije“.²⁸ Predavanja su emitovana tri puta nedeljno, a u Ministarstvu prosvete su isticali veliku popularnost ovih emisija.²⁹ Prvo predavanje održao je 6. februara 1944. Velmar-Janković koji je govorio o Srpskom kulturnom planu.³⁰ Preko Radio Beograda bila su, između ostalih, održana sledeća predavanja: „Srpska narodna zajednica“, „Ljubav prema otadžbini“, „Značaj Sv. Save“, „Duhovne osobine našeg naroda“. Upravnici škola su bili dužni da svakog meseca dostave po tri predavanja, kao i da organizuju slušanje emisija. Bio je to očigledan slučaj dirigovane upotrebe jednog novog medija.

Približavanjem kraja rata, akcenat počinje da se stavlja na moralni i duhovni preobražaj, pa su prosvetni radnici dobijali zadatak da drže predavanja u tom smislu. Oni su morali da đacima i njihovim roditeljima govore o štetnosti mana i poroka, naročito onih kao što su: krađa, psovka, pijanstvo, blud, kocka, nerad.³¹ U neuspehu direktnog uticaja, ovo je predstavljao indirektan i zaobilazan način da se postigne željeni cilj i stanovništvo navede na pokornost.

Prosvetni radnici su bili preopterećeni mnogobrojnim poslovima koji su uvećavali obim njihovih radnih obaveza i nametali im niz novih dužnosti koje je bilo teško podmiriti. U sprovođenju planske poljoprivredne proizvodnje, zatim prihvatu izbeglica, staranju na suzbijanju pegavog tifusa i drugim aktivnostima učestvovali su kako učitelji tako i profesori i nastavnici srednjih škola i Univerziteta.³² Pored otežanih životnih uslova usled loše ishrane i nedostatka odeće i obuće oni su na taj način opterećivani mnogobrojnim obavezama. Osim toga oni su potpadali i pod obaveze prinudnog rada i kuluka, pa su se i na taj način fizički iscrpljivali u uslovima otežane ishrane. Rad učitelja, naročito na selu, obuhvatao je čitav spektar dužnosti, pa se primećivalo da preopterećenost učitelja proizilazi i odatle što istovremeno „moraju biti lekari, policijski referenti, veterinari, pa i opštinske čate“.³³

Prosvetni radnici su, osim nastavnog rada u školi, morali da drže predavanja u narodu, sprovode đачku radnu službu i vrše vanškolski nadzor nad učeni-

²⁷ AS, G-3, f. 714, 14–335–44.

²⁸ Isto.

²⁹ U jednom od izveštaja oni su tvrdili da je za vreme prenosa predavanja bila viđena masa ljudi „koi su stajali pored zvučnika i slušali ih pažljivo“. AS, G-3, f. 136, I pov. br. 429/41.

³⁰ *Ново време*, 7. фебруар 1944, бр. 854.

³¹ AS, G-3, f. 1051, br. 1006.

³² VA, Nda, 165–2–2.

³³ AS, G-3, f. 636, 23–43–43.

cima. Da bi nastavnike u potpunosti oformilo u duhu ideja obnove Srbije i ideološki ih potkovalo za rukovođenje đачком radnom službom, Ministarstvo prosvete je u dogovoru sa Nacionalnom službom za obnovu organizovalo tečajeve za mlađe nastavnike u Ostružnici. Pored ideološke obuke koju su dobijali ovim putem, to je bila i vrsta prinudnog rada. Prilikom obilaska ovih tečajaca ministar prosvete ih je zatekao „kako sa ašovima, motikama i pijucima vrše asanaciju školskog dvorišta“.³⁴

Jedna od naredbi čiji su prijem nastavnici morali potpisom da potvrde bila je i ta da moraju češće da obilaze svoje razrede za vreme školskih odmora i učenike po stanovima, da dežuraju u školskoj zgradi i školskom dvorištu i tokom izvođenja radne službe, što je u prosvetnim redovima doživljavano kao svođenje nastavničke uloge na posao „policajca“. Nasuprot tome, iako je od nastavnika očekivano da „budu verni idealima vaspitača i učitelja istorijskih srpskih generacija, te da svesrdno nastave najpreči posao na okupljanju i čuvanju omladine od razornih uticaja“, zahtevano je da iste učenike najrigoroznije kažnjavaju za svaki, pa i najmanji prestup.³⁵ Osim toga, provejavao je i stav nepoverenja i omalovažavanja žena-nastavnica za koje se smatralo da ne mogu biti dobri vaspitači u muškim srednjim školama, kako zbog nedostatka autoriteta tako i zbog nesposobnosti da „svoje doživljaje prenesu na mušku omladinu niti da je uspešno vode u njenom razvitku i osposobljavanju za nacionalni život“.³⁶

Uprkos preduzetim merama ministar Jonić je već krajem 1942. konstatovao da ne uživa podršku velikog dela nastavnika i učenika: „Duh u školi je orijentisan srpstvu. Deo mladih nastavnika, kako sam već detaljno izvestio, neće s njima da saraduje. Ima nastavnika hapšenih pa puštenih. Đaci gledaju na njih kao na heroje, pa je nezgodno da tu ostaju. Neki navode omladinu svojom apatijom na indiferentnost govoreći da sada nije vreme za neke radnje. To nije komunistički nego neki posebni stav.“³⁷ Takvo raspoloženje se nije promenilo, pa je posle godinu dana na konferenciji direktora i nastavnika srednjih škola Jonić ponovo apelovao na čišćenje učeničkih i nastavničkih redova. On je prvi put otvoreno rekao da nastavnici ne mogu „sedeti na tri stolice, vodeći samo računa o tome da li će se Englezi iskrcati“³⁸ već da moraju da podrže „svim srcem i dušom“ generala Nedića. Povodom održavanja ove konferencije sačuvan je jedan anonimni letak u kome su sadržani utisci o Jonićevom obraćanju. Početni utisak bio je da mesta nisu bila numerisana pošto „nije došao niko ko ne mora“, dok je Jonićev nastup opisan kao „velikomučenički i laskavo“ zamaskiran u duh svetosavlja, a ispunjen pretnjama i naredbama nastavnicima da ne smeju biti mlaki i da moraju pružiti

³⁴ *Обнова*, 7. април 1942, бр. 231.

³⁵ АС, Г-3, ф. 1017, III пов. бр. 769.

³⁶ Р. Митровић, *Светосавска школа*, Просветни гласник, бр. 11, новембар 1942, 602–3. Према: М. Ристовић, *Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату*, Токови историје, 3/2009, 24.

³⁷ Записник конференције са просветним инспекторима. VA, Nda, 34a–1–33.

³⁸ *Ново време*, 24. децембар 1943, бр. 816.

podršku Vladi narodnog spasa: „Dok to Jonić naređuje zbilja anemičnim, u fizičkom pogledu, nastavnicima, njegovo se lice sija kao u mladića. Vidi se da mu je dobro. Ali zato savetuje nastavnicima „ostavite svakodnevne lične i porodične brige pa se bacite na posao“.“³⁹ Prema ovom letku izlaganje se završilo bez aplauza, a nastavnici su salu napustili uvereni u skori kraj okupacionog režima i nimalo podstaknuti ministrovim rečima uglavnom pretvorenim u „viku“ i naređivanje.

Uprkos neslaganjima, tokom 1943. u javnosti je promovisan stav da su prosvetni radnici postali „najaktivniji saradnici Vlade narodnog spasa i učestvovali su i učestvuju u svima pothvatima u kojima se očekuje akcija prosvetnih rodoljuba“.⁴⁰ Međutim, dok su u javnosti isticali uspesi u radu i „novom stavu“ prosvetnih radnika, odnos prema njima bio je ispunjen direktivama i upozorenjima, a u Ministarstvo prosvete su neprestano pristizali izveštaji o nezadovoljavajućem stanju na terenu, nezainteresovanosti i slabom radu i neaktivnosti profesora i učitelja, kao i o njihovoj prokomunističkoj orijentaciji.

Naporedno sa priticiscima da se ideološki i propagandno angažuju, prosvetni radnici su bili napadani kao glavni krivci za ustanak i komunističku orijentaciju omladine. Oni su optuživani za predratno širenje komunizma, kao i da su „širili otpadništvo od nacionalnih ideala, podvajali Srbe od Srba, rastočavali našu narodnu snagu, koja je sva bila u srpskoj slozi, zavetnim idealima u čvrstoj vezanosti uz svoje“.⁴¹ Ljubimir Maleš, sin Branimira Maleša, pisao je kako srpski narod prezire komunizam, a da se za njega zalažu uglavnom studenti i učitelji koji su „pravi teoretičari komunizma i znaju njegove stvarne ciljeve“.⁴²

Kolaboracionističke vlasti, a posebno propaganda, odgovornost za izbijanje ustanka 1941. pripisivale su komunistički nastrojenom prosvetnom kadru koga su obeležavale kao vođu i nosioca otpora. U *Obnovi* je 18. i 19. decembra 1941. objavljen spisak od 84 profesora i učitelja koji su učestvovali u ustanku.⁴³ Iz prosvetnih redova bili su otpušteni svi koji su bili okarakterisani kao komunisti ili učesnici u ustanku i na taj način obeleženi kao „nacionalno nepouzdati“. Bez posla su ostajali i pripadnici ravnogorskog pokreta⁴⁴ i masoni, ali i, kako je to na posleratnom saslušanju definisao Velibor Jonić, „svi oni koji nisu odobravali rad i politiku vlade Narodnog spasa“.⁴⁵ Stalna sumnja i nepoverenje u nastavni

³⁹ AS, Zbirka o NOR-u, f.7, Vlada „MN“, III 56.

⁴⁰ „Преглед рада од 1942. до краја априла 1943. године у Одељењу за средње образовање Министарства просвете и вера“, *Просветни гласник*, 1–2/1943, 58.

⁴¹ М. Поповић, *Дух мржње*, Ново време, 3. фебруар 1942, бр. 232.

⁴² Љ. Малеш, *Срби и комунизам*, Ново време, 18. децембар 1941, 196.

⁴³ На списку се нашао Душан Неделjkовић, професор Универзитета, затим Žика Поповић, директор и професор Учитељске школе у Шапцу, Милово Кнежевић, директор гимназије у Краљеву, а посебно је потенциран случај учитељског браћног пара Велика и Наталије Дугошевић. – *Професори и учитељи, као и хумски бандити*, Обнова, 18. децембар 1941, бр. 143.

⁴⁴ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера у окупираној Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, 342.

⁴⁵ Војни архив (VA), Четничка архива (Ca), 269–3–17.

kadar, kao i nesposobnost da se on pridobije, uzrokovali su neprestana preispitivanja i istrage nad njim.⁴⁶ Prema parcijalnim podacima samo u junu 1941. otpušteno je iz službe preko 85 nastavnika srednjih škola, dok se najveće smanjenje odigralo tokom 1942. godine kada je udaljeno 3.858 zaposlenih u Ministarstvu prosvete.⁴⁷

Kroz logor na Banjici prošlo je tokom okupacije preko 80 učitelja.⁴⁸

Pod udar sumnji, pritisaka i otpuštanja dolazili su ne samo prosvetni radnici koji su sumnjičeni za pripadnost komunističkoj ili ravnogorskoj organizaciji već i oni koji „jednostavno nisu bili spremni da se angažuju na poslovima obnove Srbije u duhu kolaboracionističke politike“.⁴⁹ Čak i u okolnostima kad nije učestvovao u pokretima otpora i bio ponet antifašističkim raspoloženjem, prosvetni stalež nije bio zainteresovan i motivisan da se zalaže za propagiranje nacionalne obnove i sprovođenje „novog poretka“ i činio je to samo u situacijama kada je bio ucenjen opstankom na radnom mestu. Koncentrisanost na privatni život i preživljavanje bila je česta preokupacija nastavnika u okupiranoj Srbiji. Čak je i ministar prosvete primetio da ima nastavnika koji „gledaju da svoj školski posao, kako tako otaljaju i uvek iznalaze razloge da ne budu dužnosti“.⁵⁰

Radi sprovođenja efikasnije kontrole i uvida u ideološku upotrebljivost pojedinih prosvetnih radnika uveden je „List podataka o nastavniku“ u koji su pored osnovnih podataka unošene i informacije o materijalnom položaju nastavnika, opisivan njegov pedagoški stav (odlučan, osrednji, slab), pristup učenicima, kao i ocena u kojoj je meri nacionalistički orijentisan (aktivan, ispravan, anacionalan). Osim toga, povodom predavačke sposobnosti trebalo je oceniti kojoj sredini više odgovara nastavnik – da li je pogodniji za selo ili grad, zatim koliko je upotrebljiv u nacionalno-propagandnom radu (u školi, van škole, neupotrebljiv) i navesti raniju političku pripadnost, kao i veze sa vlašću i dati opšti pogled na moral i karakter određenog nastavnika.⁵¹

U nastojanju da pojača kontrolu nad prosvetnim kadrom i aktivizira ga, Ministarstvo prosvete je vršilo pritisak i na školske starešine kojima je zameralo da su „labave u vršenju svoje odgovorne dužnosti, da mnoge razredne starešine nisu dovoljno aktivne uopšte i da izvesni nastavnici potpuno prenebrejavaju obaveze svog vaspitačkog poziva“. Zahtevano je strogo sprovođenje naredjenja, a od direktora stroga kontrola nad nastavnicima i kažnjavanje onih koji „pokazuju sabotersko raspoloženje ili imaju pasivan stav“.⁵² U cilju uspešnijeg realizovanja

⁴⁶ М. Симић, *Школство у Срба у 19. и првој половини 20. века*, Београд 2003, 192–193.

⁴⁷ По тим подацима током 1942. највише је отпуштено наставног кадра из школа из ресора Одељења за народне школе (2.435). – С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш 2004, 396. – М. Брковић, *Контрареволуција у Србији - квислиншка управа 1943–1944*, II, Београд 1979, 83.

⁴⁸ Р. Вуковић, *Учитељи и учитељице жртве логора смрти на Бањици*, Годišњак града Београда, 37, 1990, 208.

⁴⁹ В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Београд 1992, 497.

⁵⁰ *Ново време*, 1. март 1943, бр. 562.

⁵¹ AS, G-3, ф. 697.

⁵² AS, G-3, ф. 943.

zahteva prema prosvetnim radnicima, Ministarstvo prosvete je nastojalo da pojača uticaj i ovlašćenja njihovih neposredno nadređenih, odnosno direktora i upravnika škola. Tako je početkom 1942. predlagano uvođenje funkcije pomoćnika direktora koji bi se bavio administrativno-računskim poslovima, dok bi direktorima bilo prepušteno staranje nad pedagoškim i stručnim radom škole.⁵³ Od direktora se očekivalo da osim redovnih poslova organizuju propagandnu delatnost i ideološka predavanja koja su imali da održavaju nastavnici među širim slojevima stanovništva, ali i da nad istim nastavnicima vode nadzor i po potrebi ih predlažu za udaljenje sa posla.

Mnogi od njih teško su prihvatili nove „policijske“ i propagatorske dužnosti, pa su se na njih često žalili predstavnici okružnih vlasti. Direktorima gimnazija u Leskovcu i Čačku zamerano je da nijednom ni oni ni neko od nastavnika nisu održali antikomunističko predavanje učenicima i roditeljima.⁵⁴ Najviše protesta izazvao je direktor gimnazije u Kruševcu, koji je pod uticajem apatije i malodušnosti potpuno zanemario svoje dužnosti i zapustio školu, a svojom nemarnošću izazivao konfuziju i paniku kod učenika i roditelja. Tako je jednom prilikom objavio roditeljima da neće biti završnih godišnjih ispita, a drugi put je saopštio „učenicima da će svi morati u tri smene da idu u Zavod za prinudno vaspitanje, što je izazvalo opravdanu paniku kod roditelja“.⁵⁵

Jedan od načina na koji je vršen uticaj i pritisak na nastavni kadar bili su premeštaji i dodeljivanja na rad. Najobimniji razmeštaj učitelja obavljen je u avgustu 1941. kada je objavljen konačan raspored i istaknuto da su popunjena sva učiteljska mesta.⁵⁶ Usled ustanka i povodom kompromitovanja pojedinih nastavnika u smislu saradnje ili pritiska da saraduju sa ustanicama, kao i slučajeva bekstva sa ustaničke teritorije, centralne vlasti su donele odluku da se u oblastima kraljevačkog, užičkog, valjevskog i šabačkog okruga premeste svi službenici izuzev onih koji su se istakli u borbi protiv komunista.⁵⁷ Prosvetne vlasti su zbog toga u avgustu 1942. sprovele novi razmeštaj učitelja i to na principu da svaka škola dobije barem po jednog učitelja, kao i da prioritet ima selo, a tek potom položaji u gradu za koje je vladala stalna borba prilikom razmeštaja. Na konferenciji sa prosvetnim inspektorima u novembru 1942. Velibor Jonić je primetio da je bilo velikih opiranja novom rasporedu, kao i nedostatka osećanja dužnosti, pošto su oni koji su bili nezadovoljni novim postavljenjem uglavnom podnosili lekarska uverenja o nesposobnosti za putovanje i uzimali bolovanja, a neke su štitili i školski nadzornici koji im nisu izdavali uverenja o razmeštaju.⁵⁸

⁵³ AS, G-3, f. 894, 2–314–42.

⁵⁴ Н. Килицбарда, *Просветно-културна политика у Србији за време другог светског рата*, докторска дисертација, Београд 1984, 151.

⁵⁵ AS, G-3, ф. 1054.

⁵⁶ *Службене новине*, 22. август 1941, бр. 100-а.

⁵⁷ AS, G-3, f. 895, 3–161–42.

⁵⁸ VA, Nda, 34 a-1–33.

Prosvetni radnici koji su bili bliski vlastima imali su posebne privilegije u određivanju mesta službe, a nastojanja da se dobije povoljan premeštaj ili izbegne prebacivanje na rad u selo uticali su da se preko poznanstava interveniše u Ministarstvu prosvete. U Ministarstvu su deklarativno odlučno nastupali protiv intervencija, a naredbe da su takvi postupci zabranjeni i kažnjivi izdane su nekoliko puta u štampi.⁵⁹ Želeo se napraviti iskorak u odnosu na predratni period koji je kritikovan zbog političkih i partijskih upliva u prosvetnu politiku pa je isticano da više ne važe „stari partiski razlozi: „moj je lični prijatelj“ ili „smeta mi“ ili „sestra je moje žene“ ili „ja to želim“, „sve se može kad se hoće“, nametani od neodgovorne ulice“.⁶⁰ Na u više navrata ponavljane zabrane intervencija, isticane kao veliko dostignuće nove prosvetne uprave, u praksi se malo osvrvalo.

Ministarstvo prosvete je u svakodnevnom radu ipak tolerisalo i uslišavalo molbe istaknutih ličnosti kolaboracionističkog sistema. Najviše su intervenisali i uspevali da ostvare svoje zahteve pristalice pokreta „Zbor“.⁶¹ I sam ministar Jonić založio se za molbu Dimitrija Ljotića za premeštaj jednog učitelja koji se istakao u borbi protiv komunizma, ali od toga se odustalo pošto je utvrđeno da je već dva puta premeštan po svojim željama i da se nije istakao u borbi protiv komunizma već da „koristi dobru volju i uvidavnost Ministarstva prosvete koje nastoji da pomogne učiteljima-borcima protiv komunizma“.⁶² U susret se izašlo i molbi nemačkog komandanta u Mladenovcu da se ne premešta učiteljica, verenica vojvode Vojinovića, pošto je ne bi mogao posećivati.⁶³ Posebnu pažnju izazvala je intervencija upravnika Nemačkog naučnog instituta A. Šmausa da se u službu vrati jedna profesorka nemačkog jezika. Kako je konstatovano njen povratak na posao lično je zabranio Milan Nedić zbog informacije da je rekla: „za hapšenja su krive ove naše hulje (mислеći na vladu)“.⁶⁴ I pored stalno propagirane objektivnosti i isključenja uticaja sa strane, oni su u prosvetnoj politici stalno bili prisutni. Ponekad su se glasovi koji su dovodili u sumnju pravičnost postupaka prosvetnih organa i javno čuli, ali je tada Ministarstvo prosvete preduzimalo ogorčene akcije da ih učutka.⁶⁵

Pokušaji da se razmeštaji učitelja učine i predstave kao objektivani i nepristrasni nisu urodili plodom. Promene i poboljšanja koje su prosvetne vlasti tra-

⁵⁹ *Ново време*, 18. децембар 1941, бр. 196.

⁶⁰ *Ново време*, 1. септембар 1942, бр. 409.

⁶¹ Na molbu Miloša Masalovića, sekretara predsednika Vlade Milana Nedića, jedna učiteljica je premeštena u Beograd, da bi se ispostavilo da je u ranijem mestu službe pretukla drugu učiteljicu, a da je učiteljski stan uglavnom koristila za organizovanje zabava. Slično je prošla i jedna intervencija Vladimira Velmar-Jankovića za premeštaj učiteljice, koja je i nakon toga nastavila da vodi nemoralan život i prouzrokuje žalbe lokalnih organa vlasti. –AS, G-3, f. 590, 109–41–42; AS, G-3, f. 696, III pov. br. 158. AS, G-3, f. 695, II pov. br. 891.

⁶² AS, G-3, f. 696, III pov. br. 185.

⁶³ U obrazloženju ove molbe rečeno je da je potrebno da „jedan zaslužan četnički vođa i u privatnim stvarima bude pomognut“. AS, G-3, f. 569, 88–176–42.

⁶⁴ VA, Nda, 165–15–11.

⁶⁵ Jedan učitelj kažnjen je sa 10% umanjena plate pošto je javno kritikovao odluke Ministarstva prosvete o premeštajima. AS, G-3, f. 573, 92–198–42.

žile do svojih zaposlenih, ni same nisu uspevale da sprovedu u sopstvenoj politici. Iako uporni u svojim merama, kolaboracionisti su često bili primorani da prave kompromise i odstupaju da zacrtanih planova. Tokom 1944. prosvetna politika je sve više gubila raniji zamah i s razočarenjem svodila ishod svoje aktivnosti. Kada je u martu 1944. učinjen pokušaj da se nagrade nastavnici koji su se istakli u kulturnom i prosvetnom radu, iz većine škola došla su obaveštenja da nemaju koga da predlože za takvu pohvalu.⁶⁶

Okupacija je za prosvetne radnike predstavljala doba velikih iskušenja i patnji. Osim premeštaja, pritisaka i ponižavajućih obaveza, oni su bili otpušteni, hapšeni i proganjani. Sačuvati dostojanstvo i izbeći kompromitaciju bilo je teško ostvariti u vremenima koja su odnosila i mnogo više od toga. Od svog vrhovnog zaštitnika i poslodavca, prosvetni radnici nisu mogli dobiti nikakav vid zaštite i staranja, već su njegovu tešku ruku više nastojali da izbegnu nego da se na nju oslone.

Ljubinka Škodrić

EDUCATION AS PART OF GENERAL NEDIĆ'S GOVERNMENT THE IDEOLOGY

Summary

In occupied Serbia, High school education was remodeled as important ideological tool of the collaborationists Serbian government. According to the standpoints of the Government, teachers should act as propagators of the ideology that government have wish to spread inside of the schooling system in Serbia. Most of the tasks were spreading anti-communist propaganda, control over the pupils, especially in later grades of the high school and to be engaged in all Government propaganda efforts. It could be said that they were overburdened with the obligations with specific ideological content. On the contrary to Government proclaims, most of the teachers, showed passive or active resistance, despite the huge efforts of the Government to establish the firm control over them. Some of those efforts included transfer to other areas or dismissal from the service, but in some harsh cases even sending to the prisons and camps.

⁶⁶ AS, G-3, f. 176.